

HARGITTAY EMIL

PÁZMÁNY PÉTER A SZENTÍRÁSRÓL ÉS AZ ANYASZENTEGYHÁZRÓL

Dolgozatom címe szándékoltan többértelmű: utal arra, hogyan vélekedett Pázmány a Bibliáról és az Egyházzal mint a katolikus dogmarendszer alapjairól általában, s ez a vélekedése milyen helyet foglal el életművében, de ezzel összefüggésben utal egy művére is, amely Bécsben, 1626-ban jelent meg, s címe: *Az Sz. írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*.¹

Pázmány három és fél évtizedes, kiterjedt vitairói működése során a kontroverz irodalom minden kérdését érintette, sőt számos vitapontra több alkalommal is visszatért, s azokat különböző argumentációs alapról, céllal és eltérő mélységben, mindig újra fogalmazott fejezetekben tárgyalta. A funkció elsődlegessége és meghatározó volta egész írói tevékenységére rányomta bélyegét. Számos alkalommal, számos művében írt a bálványimádásról, a régi és az új hit viszonyáról, az egyháziak életviteléről, a cölibátusról, az ország romlása és a vallási kérdés összefüggéseiről, a szentek tiszteletéről, az oltárszentéségről és egyéb teológiai részkérdésekről. Az argumentációs alap, az autoritásokra való hivatkozás mindig a funkció szerint változott és követte a műfajspecifikus sajátosságokat. Így például grazi teológiai előadásaiiban a hivatkozások között a jezsuita szerzők nagyobb számban fordulnak elő, a prédikációs könyvben ugyanők csak elvétve, imádságos könyvében Szent Ágoston szerepel a leggyakrabban az egyházatyák közül, korai vitairaitaiban a patrisztika jelenti a legszélesebb forrásbázist, ugyanitt gyakran tűnnek fel az ellenkező álláspontot képviselő protestáns szerzők művei, a Biblia pedig mint citációs és argumentatív bázis minden műfajban az első helyen áll. Az is látható, hogy Pázmánynak a Szentírásról és az Anyaszentegyházról vallott felfogása, a katolikus álláspont kifejtése a vitairatokban sokáig csupán egy a többi (vita)kérdés kifejtése között, 1626-ig nem játszik különleges szerepet. (A Bellarminót védő disputációs füzet, a *Diatriba theologica de visibili Christi in terris Ecclesia* 1605-ből csak egyháztant ad). A *Kalauzban*, mint egységes teológiai rendszerben természetesen szerepelnek ezek a nagy témák is: a III. és a VII. könyvet a Szentírásról, a VIII. és IX. könyvet pedig az Anyaszentegyházról vallott katolikus felfogás kifejtésének szentelte. Pázmány 1626-ban már önálló műben tárgyalja

¹ Teljes, betűhív címe: *Az Sz. Írásról, és az Anyaszentegyházról, két rövid könyvecskék. Mellyeket irt Pázmány Péter Esztergami Ersek*. Lásd: *Régi magyarországi nyomtatványok*, II, 1601–1635, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983, 1351. sz. (A továbbiakban e munka kötetjeinek rövidítése: RMNy.) A mű második és egyben utolsó kiadása az életműsorozatban jelent meg: PÁZMÁNY Péter, *Az Sz. írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék*, kiad. DEMKÓ György, Bp., Magyar Királyi Tudományegyetem Hittudományi Kar, 1900 (Pázmány Péter Összes Munkái), V, 343–469. (A műből vett idézeteink ezt a kiadást követik. Rövidítése a továbbiakban: PPÖM, V.)

az „ikerkérdést”,² s itt egyetértőleg idézhető az éles szemű Fraknoi véleménye, hogy a Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló „fejtegetések mintegy kivonatát képezték a Kalauz megfelelő fejezeteinek, melyeket világosság és bizonyító erő tekintetében talán fölülmulnak”.³ Figyelemreméltó ugyanakkor már a *Kalauz* első kiadásában, 1613-ban annak megfogalmazása, hogy „Az én ítéletem szerént két kérdésen fordul meg minden közbevetés, mely a keresztyénségben támadhat, melyekben, ha megegyesedhetnénk, vége lenne az egyenetlenségeknek. Első kérdés az, ha Isten csak Sz[ent]írás által jelentette-é ki a hiendő és cselekedendő dolgokat, úgy, hogy semmit egyebet nem mondott, semmit egyebet nem akart, hogy higyjünk és cselekedjünk, hanem csak amit írva adott előnkbe a Bibliában [...] Második kérdés imilyen: [...] honnan mennyünk végére, ki érti igazán a Szentírás bötűjét? Mert a keresztyénségben támadott vetekedéseknek addig végét nem érhetjük, míg bizonyos utat nem találunk a Szentírás igaz magyarázására. [...] Azért minden ellenkezésnek gyökere a Sz[ent]írásnak különböző magyarázásából árad.”⁴ Sőt, Pázmány már pályája elején, az 1606. évi *Imádságos könyvvel* egy kötetben kiadott *Rövid tanúságban* a középpontba állította annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „Mi-be legyen gyökere minden visszavonásnak?”⁵ Pázmány számára tehát kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy minden egyéb kérdéstről fölöslegessé válik a vita, ha a Szentírás és az Anyaszentegyház alapkérdésében egyeznek a vélemények. Mégis, csak 1626-ban szentelt önálló művet a kérdésnek: követve az „okos erdős embert”: „ki, mikor egy álló fát ki akar irtani mezejéből, nem kopácsol ág-bogain, hanem a gyökerét rombolja és azon egy munkával ágait is ledöjti”.⁶ Az 1626-ban megjelent mű motivációjaként a didaktikus célzat mellett nem hanyagolható el az a tény, hogy két évvel korábban jelent meg a Szenci-féle *Institutio*-fordítás, s erre utal is Pázmány ajánlásában: Kálvin művét „minap magyarrá-is fordították, úgy hallom”.⁷ A Szenci-fordítás nem volt a birtokában, az *Institutio*-hivatkozások mind latin nyelvű kiadásból valók. Méltán gondolhatunk arra, hogy a Szenci-fordítás hírére határozta el Pázmány, hogy az egyébként is fundamentális problémakört önálló műben világítsa meg, Kálvinnal szembeszállva. Innen érthető, hogy a műben legtöbbet hivatkozott szerző Kálvin, továbbá saját *Kalauza*, ahol a részleteket még alaposabban kidolgozta. A Pázmány szülőhelyének „az Böcsülletes Bihar vármegyének”, „Szerelmes nevelőmnnek”, „Édes nevelő Hazám”-nak szóló ajánlás ugyan-csak megfogalmazza a már idézetteket: „minden visszavonás csak e kis könyvben foglalt iker kérdésen fordul, mint valami sarkon, és azokban megegyesődvén, a több dolgok-is

² Ez Pázmány kifejezése, lásd alább a 8. jegyzettel jelölt idézetben.

³ FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, II, Pest, Ráth Mór, 1869, 418.

⁴ Ugyanez a rész megmarad a *Kalauz* további kiadásában is. A fenti idézet az 1637. évi kiadásból (RMNy 1697) való: PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, Pozsony, 1637, 552. A korábbi *Kalauz*-kiadásokban az idézet helye: 1613-ból (RMNy 1059) 456–457, 1623-ból (RMNy 1293) 556–557. Mindhárom kiadás Pozsonyban jelent meg. (Az eredeti Pázmány-kiadásokból vett idézeteket mai helyesírással közöljük.)

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság, mint ismerhessék meg az együgyűk az igaz vallást*, Graz, 1604, 234 – RMNy 945.

⁶ *Kalauz*, 1637, 552. Ugyanezt lásd csaknem azonos szövegezéssel: *Rövid tanúság*, 1606, 234.

⁷ PPÖM, V, 352.

elgazodnak”.⁸ Ezzel a művel jutott a vitairó életművének gondolati csúcsára, e művével törekedett a problémák lényegének egyetlen, *önálló* írásban való kifejtésére, s ezért magam ezt a mintegy másfélszáz lapos iratot a kontroverz irodalom szempontjából Pázmány legfontosabb művének tartom. Szokás Pázmány egyes műveit különböző szempontok szerint aposztrofálni: az elsőnek kidolgozott magyar műve (a latin idézeteket is magyarul közlő vitairata) a *Tíz bizonyosság*, de az első nyomtatott magyar nyelvű vitairata a *Felelet Magyar ellen*, legnagyobb hatású, mert legtöbbször megjelent műve *Imádságos könyve*, a leginkább irodalmi igényű az *Őt szép levél*, a legtámadóbb hangú *Az nagy Calvinus Jánosnak hiszek egy Istene*, a legnagyobb egységes gondolatépítmény a *Kalauz*, a *Prédikációk* jelentősége enciklopédikus voltában van, azonban teológiai és hitvédelmi szempontból *Az Sz. írásrúl és az Anyaszentegyházi két rövid könyvecskék* a legfontosabb. Az irodalomtörténet és a Pázmány-kutatás adóssága, hogy egyetlen hosszabb tanulmány sem született róla, Fraknoi és Sík Sándor is csak néhány sorban emlékezik meg a műről, igaz Sík az „egyik legérdekesebb” Pázmány-műnek tartja.⁹

A mű gondolatmenete nem tartogat meglepetést a Pázmány műveit és a katolikus fel fogást ismerők számára. Az élő hagyománytól (tradíciótól), melyet az Egyház képvisel, a Szentírás elszigetelt magyarázata nem lehetséges. Az isteni kinyilatkoztatás, Isten szava a Szentírásba van foglalva, melynek alapján a megszilárdult hit az Isten által az egyházra bízott hagyományt (apostoli hagyomány, kánonképződés, egyetemes zsinatok, egyházatyák tanítása, egyházi tanítóhivatal tanítása) is elfogadja. Pázmány munkájában részletesen ismerteti a „látható” egyház jeleit és attribútumait.¹⁰

A mű – amellet, hogy az ikerkérdések rendszeres teológiai kifejtését adja – minde nekelőtt Kálvin tételeivel száll szembe. Már az ajánlásban leszögezi Pázmány, hogy „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és díszes elmével bővelkedőbbet nem ismérek vezérid-közzül *Calvinus Jánosnál*”.¹¹ Ennek megfelelően a mű legtöbbet idézett szerzője – mint említettük – maga Kálvin, akinek okfejtéseit helyenként a szövegben is elismeréssel méltatja Pázmány.¹² Jellemző, hogy Kálvin tételeivel leggyakrabban nem más szerzők műveit, hanem a bibliai helyeket ütközteti és *Kalauz*ának második, 1623. évi kiadására hivatkozik, nemcsak az ott bővebben kifejtett két témakör oldalszámaira, hanem a mű számos egyéb részletére. (Az életműkiadásban, a Pázmány 1626-os művének második redakcióját sajtó alá rendező Demkó György gondosan átjavította ezeket a hivatkozott oldalszámokat az ugyanebben a sorozatban megjelent *Kalauz* újabb oldalszámaira, noha

⁸ PPÖM, V, 349.

⁹ FRANKL, i. m., 417–418; Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., 1939, 140. Fontos megfigyeléseket tett a mű retorikájával és argumentációs technikájával kapcsolatban: GYÖRI Levente, *Pázmány Péter vitamódszere a Két rövid könyvecskékben = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 2), 261–267.

¹⁰ A Pázmány által hangoztatott elveknek és a II. vatikáni zsinat rendelkezéseinek kapcsolatáról: ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter (1570–1637) = PÁZMÁNY Péter, Válogatás műveiből*, kiad. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, I, 71–72.

¹¹ PPÖM, V, 351.

¹² PPÖM, V, 363, 382, 428, 430, 434, 439, 442, 443, 447, 456, 457, 459.

ez a *Kalauz* későbbi, 1637. évi kiadásának szövegét tartalmazza.) Alighanem az lett volna a legegyszerűbb Pázmány számára, ha a *Kalauz*ban mintegy kétszeres terjedelemben kifejtett kérdéskört hosszabb részek szó szerinti átvételével kompilálja, vagy akár a már a *Diatribában* latinul megfogalmazottak fordítását adja. (Megjegyzem, hogy a grazi *Theologia scholastica* fennmaradt szövegében nem szerepelnek a Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló fejezetek.) Például az Egyház négy ismervéről (una, sancta, catholica, apostolica) írottak természetesen negyedszázaddal később is érvényesek voltak. A legfontosabb hivatkozott bibliai helyek azonosak mindkét műben. A *Diatriba* Withakerus ellenében védte Bellarminót, a *Kalauz* széleskörű apologetikát nyújtott, itt pedig a rendszeres okfejtés mellett Kálvin cáfolata a fő cél, ezért Pázmány nem a könnyebb utat választja, nem vesz át hosszabb összefüggő részeket, nem kompilál, hanem ugyanazt a témát részben eltérő forrásbázis alapján *újraírja*. Pázmány a különböző hangnemek és stílusok mestere, akár egyetlen művön belül is képes a stílusváltásra, aminek oka a már említett funkcionalitás.¹³ E mű hangneme rendkívül egységes, alapvetően higgadt, racionális okfejtésekkel találkozunk, s csak ritkán esik szó pl. Kálvin „csavargásairól”.¹⁴ A jól ismert pázmányi gúny és ironia csak ritkán mutatkozik meg, pl. amikor azt javasolja, ha az Afrikát feldúló Scipiót „Africanusnak” nevezték, méltán nevezhetik magukat a lutheránusok, kálvinisták, protestánsok, nemcsak evangélikusoknak, hanem epistolikusoknak, apocaliptikusoknak, biblikusoknak.¹⁵ Egy helyen Kálvint és Bézát állítja szembe, mondván, hogy a Jézus szavainak („Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni az Isten országába”, Mt 19, 24) Kálvin-féle értelmezését (a tevé helyett hajókötel) Béza „porcogósan neveti és név nélkül nyakazza”. Ez a Pázmány-hely egyébként – figyelembe véve a TESz javaslatait – megoldani látszik Balassi „porcogós Annóka”-jának milyenségét, szemben a korábbi értelmezésekkel. Nos, Annóka (mint Béza is) kuncog, Béza „kuncogva nevet”, Annóka pedig „kuncogós”.¹⁶

¹³ Ennek különböző megvalósulásaira és rétegeire hozott példákat két újabb dolgozat: THIMÁR Attila, *Pázmány Péter a vitapartner?*, ItK, 1999, 114–127; Uő., „*Halhacza mit mond Zent Bernard ti felöletec*” – gondolatok Pázmány Feleletéről = *Pázmány Péter és kora*, i. m., 205–218.

¹⁴ PPÖM, V, 410.

¹⁵ PPÖM, V, 387.

¹⁶ A bibliai idézet helye: *Biblia: Ószövetségi és újszövetségi Szentírás*, bev. GÁL Ferenc, KOSZTOLÁNYI István, Bp., Szent István Társulat, 1982, 1116. A szövegrészhez fűzött kommentár szerint „Nem valószínű Alexandriai Szent Cirill véleménye, aki a tevé (kamelos) helyett kamilost (horgonykötél) olvas; valószínűtlen az a vélemény is, amely a városba vezető szűk kaput érti a tű fokán, ahol a tevé előbb le kellett málháznai s csak azután mehetett be a városba, ha a nagy kaput már zárva találták.” *Uo.*, 1135. A további hasonló locusok: Mk 10, 25; Lk 18, 25. Bár csak egyetlen hangzó cseréjéről van szó, a κάμηλος-t fogadja el a legújabb kutatás is: BALÁZS Károly, *Újszövetségi szótár*, Bp., Logos, 1998, 319. – Béza említése Pázmánynál: PPÖM, V, 388. – Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmemet arra, hogy Jókai Mór *Kárpáthy Zoltán* című regényében is problémát okoz a bibliai szöveg autentikus értelmezése, lásd SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Latrocinarur Hungarus... Gallus cantat avagy a homonimiák játékosága = Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, Bp., Ráció, 2003, 266–272. Ugyanitt a szerző értelmezése szerint Balassi *Az cortigianáról*, *Hannuska Budowkionskáról szerzett latrikánus versében* a „porcogós Annóka” „ropogós húsú Annácskát” jelentene. Ez az értelmezés, bár ellentmond a korábbinak („*Porcogós* – Valószínűleg nem kemény húsú”. A korban a szó még elsősorban hangutánzó jellegű, így talán a csörgős vagy valamilyen

A különböző hangnemek kipróbálására a mű megjelenését követően alkalma nyílt Pázmánynak. A vitapartnerek mintha megsejtették volna a mű didaxisában rejlő erőt, s Pécsváradi Péter váradi református lelkész 1629-ben mintegy 900 oldalon válaszolt Pázmánynak. Ez és a Sallai István néven közölt viszontválasz már a vita elmérgesedését mutatja.¹⁷

Befejezésül *Az Sz. írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* egy nevezetes példányáról kell még szót ejtenünk. Immár közismert a Pázmány-szakirodalomban, hogy a *Kalauz* egy korábban elveszett példányán kívül (Szabó Károly szerint Lugossy Józsefnek megvolt a *Kalauz* 1623-as kiadása „Pázmány sajátkezű beírásával”) négy olyan Pázmány-műről van tudomásunk, melyet szerzője erőteljesen átdolgozott.¹⁸ A kritikai kiadás készítői most sorra feldolgozzák azokat a munkapéldányokat, melyek különböző gyűjteményekben fennmaradtak: a *Feleleté* magángyűjteményben, a *Tíz bizonyágé* az MTA könyvtárában, a Balduinusnak írt válasz (*A setet haynal-csillag-után budoso luteristak vezetője*) a budapesti Egyetemi Könyvtárban van. A negyedik ilyen, átdolgozásokat tartalmazó munkapéldány lenne *Az Sz. írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecskék* Pázmány által saját kezűleg átjavított, kiegészített példánya, legalábbis a szakirodalom több helyen megfogalmazott állítása szerint. Demkó György, aki a száz évvel ezelőtti Pázmány-életműkiadás számára sajtó alá rendezte a művet, a kiadáshoz 1900-ban írt bevezetésében azt írta, hogy „A példány, melyből az átírást eszközöltem, a magyar hercegprimási könyvtár tulajdona, az 1626-ki bécsi kiadás azon egyetlen példánya, melyről Fraknoi is emlékezik, s melyet a második kiadás céljából Pázmány – már mint kardinális – élete végső éveiben sajátkezűleg szorgalmasan átdolgozott, sűrűn javítván minden lapon a nyomtatott szövegen, itt-ott pedig teleírt papírdarabokat ostyával ragasztott a megfelelő lapokhoz. Az ostya kellemes táplálékát képezvén a molyoknak, ezek, majdnem 300 év alatt, több helyen az ostyával együtt a papírost is megrágták; de azért a kézírást egy-két hely kivételével sikerült elolvasnom.”¹⁹ Demkó nemcsak elolvasta a kiegészítéseket, hanem azokat figyelembe véve adta ki a művet az életműsorozatban, a „fontosabb eltérések”²⁰ feltüntetésével. (Sajnos a „fontosabb eltérések” fogalma filológiaiilag nem értelmezhető, a kiadó összesen kilenc alkalommal jegyzetelte

ütőhangszeren játszó leányzóról lehet szó.” GYARMATI BALASSI Bálint *Énekei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986, 302), nem oldja meg a kérdést, melyet az idézett Pázmány-hely bizonyára véglegesen megválaszol. A TESz-nek ugyanis erre az értelmezésére támaszkodhatunk Béza és Annóka esetében is: „kuncogó hangot ad”, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, III, Bp., Akadémiai, 1976, 255.

¹⁷ RMNy 1427 és 1485. Az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban őrzik Pécsváradi könyvének azt a példányát, mely tartalmazza I. Rákóczi György dedikáló sorait Bocskai István Zemplén vármegyei viceispánnak, akinek a példányt ajándékozta 1630. szeptember 7-én. (Jelzete: RMK I, 579. A könyv további kézíratos bejegyzéseket is tartalmaz, melyeket érdemes lenne alaposabban megvizsgálni.)

¹⁸ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I, Bp., 1879, 532. sz. E példányról nem tudjuk, hogy Pázmánynak csak possessorbejegyzését, vagy javításait is tartalmazta-e. Szelestei N. László közlése szerint a Sárospatakról Nyizsnij Novgorodba került *Kalauz*-példányok közül legalábbis az egyik tartalmaz kézíratos bejegyzéseket. A mai jelzetek: II 6647.2 (*Kalauz*, 1613) és II 6642.2 (*Kalauz*, 1623).

¹⁹ PPÖM, V, 346–347.

²⁰ PPÖM, V, 347.

meg kiadását, jelezvén az 1626. évi nyomtatványhoz képest az eltérést.²¹ Ezen kívül megemlíti Demkó, hogy a címlapon Pázmány saját neve elé a „Cardinal”-t írta, ami arra utalhat, hogy a javítások 1629 utániak, Pázmány ugyanis 1629. november 18-án lett bíboros.²²) A mű későbbi említői közül szintén utaltak arra, hogy Esztergomban létezik *Az Sz. írásról és az Anyaszentegyházról* munkapéldánya: így Clauser Mihály 1936-ban és Büky Béla 1962-ben Fraknóira hivatkozva.²³ Utoljára 1983-ban olvasható, hogy „Az Esztergomi Főegyházmegye könyvtárában található a Szentírásról és az Anyaszentegyházról írt ikerkönyv egy javított példánya”.²⁴ Az átjavított nyomtatvány után kutatva bizonyossá vált előttem, hogy a példányt a mű 1900. évi kiadója, Demkó György látta utoljára. Az RMNy-csoport nyilvántartása egyetlen esztergomi (üres karikával jelzett, tehát autopsziával nem ellenőrzött) példányt említ, ezért először az Esztergomi Főegyházmegyei Könyvtárban próbáltam szerencsét. Ez a példány meg is van, van is benne néhány bejegyzés, de nem azonos a keresett munkapéldánnyal.²⁵ Következő utam a Simor Könyvtárba vezetett, melynek 1887-ben megjelent nyomtatott katalógusa²⁶ tartalmazza a mű egy példányának leírását, további három, helyben használható katalógusa azonban már nem. Feltűnő, hogy az a 19. századi, dobozokban őrzött cédulakatalógus, amely alapján a nyomtatott katalógus is készülhetett, pontosan ezen a helyen hiányos: sorszámozott, kiemelhető lapokon írták le Pázmány műveit, s a 308–313. lapokon szereplő cédulák közül a 309. lap hiányzik. 1887-ben még megvolt, ugyanis a nyomtatott katalógus szerint ezen a lapon volt leírva *Az Sz. írásról és az Anyaszentegyházról* 1626. évi kiadása. Demkó György az egri egyházmegyéhez tartozott, hagyatéka oda kerülhetett. Az egri érseki könyvtárból annyit tudtam meg, hogy a szóban forgó kiadvány csak „olim” volt meg.²⁷ Az egri példány Szabó Károlynál még szerepelt 1879-ben, tehát ez a példány nem lehetett azonos az egykori Simor Könyvtár-beli bejegyzett példánnyal. Így tehát Pázmány jelenleg meglevő, saját kézzel bejegyzett munkapéldányainak számát háromra kell csökkentenünk. Erről a pontról folytatódhat a kutatás.

²¹ Az eltéréseket Demkó a következő lapokon jelezte: PPÖM, V, 354, 361, 363, 365, 371, 442, 447, 455, 456.

²² ÖRY–SZABÓ, *i. m.*, 106.

²³ CLAUSER Mihály, *Pázmány Péter írói műhelyéből*, Regnum, 1936, 148; BÜKY Béla, *Hogyan korrigált Pázmány Péter*, Magyar Nyelv, 1962, 356.

²⁴ ÖRY–SZABÓ, *i. m.*, 97.

²⁵ Ez az RMK I, 552. sz. példány címlapján Hunyadi László possessori bejegyzését tartalmazza 1698-ból.

²⁶ *Catalogus bibliothecae Joannis Cardinalis Simor*, Esztergom, 1887, 1031.

²⁷ Pozsgay Lászlóné igazgatóhelyettes szíves közlése szerint a Szabó Károly által még regisztrált példányt az állományból törölték. – Köszönöm Hegedűs Andrásnak a Simor Könyvtárban és P. Vásárhelyi Juditnak az Országos Széchényi Könyvtárban nyújtott segítségét. Dolgozatomat a T 042564 sz. OTKA pályázat keretei között fejeztem be.